

СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СОМАТИЗМУ РУКИ В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ

Культура структурує та впорядковує дійсність різними способами, на семіотичному та лінгвістичному рівнях це відбувається, зокрема, через систему культурних і лінгвокультурних кодів. За В. Красних, виділяються шість базових кодів культури: 1) соматичний (тілесний); 2) просторовий; 3) часовий; 4) предметний; 5) біоморфний; 6) духовний [1, с. 298]. О. Снитко стверджує, що соматичний код культури є найдавнішим, він багато в чому зумовив просторовий код, просторовий і собі «наклався» на часовий (зумовивши його) тощо; загалом між різними кодами культури не існує жорстких меж, вони пронизують один одного [2, с. 118]. Особливістю власне тілесного коду можна назвати його універсальність через «єдність анатомії та фізіології всіх людських істот» [3, с. 79]. Звичайно, це не зумовлює апріорно однакового сприйняття таких культурних кодів у різних культурах, тому актуальними є дослідження семантики й функціонування соматизмів у різних мовних картинах світу, далеко не повністю описано соматичний код і на матеріалі української мови, зокрема у вимірі публіцистики.

Сучасні дослідження показують, що внаслідок зіставлення з частинами людського тіла отримали найменування предмети побуту, просторові та часові виміри, моральні характеристики й дії людини, її вольові зусилля, інтелектуальні можливості й емоційні процеси [4, с. 8]. Безпосередня близькість такої лексики до людини вказує на те, що ці слова належать до одного з найстаріших розрядів. Широкі зв'язки соматичної лексики пояснюються онтогенетичними функціями частин тіла людини. Особливістю соматизмів є їх використання в узуальних джерелах традиційної лінгвокультури. На основі цього можна говорити про наявність суттєвих підвалин для утворення оказіональних моделей уживання соматичної лексики.

З розвитком суспільства та змінами світосприйняття людини відбувається трансформація стандартних уживань соматизмів. Це здійснюється шляхом метафоризації та фразеологізації їх первісного значення [4, с. 8]. Варто зауважити, що на сучасному етапі розвитку мови активно функціонують як фразеологізми із соматичним компонентом, так і усталені метафори такого ж формату. І. Тараба визначає фразеологізми із соматичним компонентом як мовні комплекси із цілісно-понятійною й експресивно-образною структурою [5, с. 10]. Сама дефініція фразеологізму передбачає стабільність вислову, традиційність у сталості змісту та форми, але це не заважає розвиткові певних модифікаційних процесів у структурно-семантичному плані фразеологізмів. Двоїста природа фразеологізму з планом вираження та планом змісту зумовлює разом зі зміною зовнішніх, структурних компонентів і зміну внутрішніх, семантичних елементів. Тут вирішальну роль відіграє ідіостиль публіциста, оскільки вживання й трансформація фразеологізмів із соматичним компонентом реалізується через взаємодію авторського світобачення та лінгвокультурної національної традиції.

Дослідники відзначають також, що в лінгвокультурному аспекті назви різних частин тіла є неоднаково продуктивними, оскільки мовна картина світу репрезентує насамперед наївну анатомію [6, с. 440], тобто такі частини й органи тіла, знання про які не вимагають спеціальних навичок. Ми розуміємо соматизми як будь-які лексеми чи вирази, що позначають – але з додатковою конотацією – частини, органи або системи людського тіла. Соматизми насамперед цікавлять нас як одиниці, що містять певну інформацію про сприйняття світу та людину в ньому, а не як звичайні номінативи частин тіла чи органів людини. Саме тому вважаємо за доцільне зосередитися на семантиці соматизмів та їх функціях у тексті.

Вивченням соматизмів займалися С. Боголепова, О. Важеніна, Р. Керімов, А. Чудінов, І. Тараба, О. Государська, Х. Дацишин та інші, у цих працях здебільшого розглядаються фразеологізми із соматичним компонентом (О. Важеніна, І. Тараба) або тілесна метафора в комплексному дослідженні функціонування метафор (Р. Керімов, А. Чудінов, Х. Дацишин). Безпосередньо соматизмам присвячена вже цитована робота О. Государської [4], виконана із залученням лексикографічної джерельної бази, а не на матеріалі публіцистики. С. Боголепова розглядає семантичне поле соматизмів через психолінгвістичний аналіз [6]. Інтерес викликає робота Д. Гудкова та М. Ковшової [3], де автори розглядають тіло людини з погляду семіотики. Узагалі існує відносно невелика кількість праць загальнотеоретичного характеру, натомість маємо певний обсяг спеціальних досліджень соматичної фразеології на матеріалі порівняння окремих мов. На нашу думку, цікавим зіставним аспектом може стати порівняння функціонування певних знакових соматизмів у різні періоди розвитку мови (зокрема, в публіцистиці) залежно від стилістики доби. Тож метою пропонованого дослідження є визначення базової лінгвокультурної семантики соматизму руки в мові української публіцистики на матеріалі як преси радянського періоду, так і сучасної інтернет-публіцистики.

Соматизм руки є часто вживаним у публіцистичних текстах. Спираючись на досліджуваний матеріал, можна виокремити кілька семантичних груп висловів різного ступеня фразеологічності, що будуються навколо цієї лексеми. Найчастіше (і це цілком виправдано) такі сполуки позначають діяльність людини: «Хто найбільше доклав рук до перевиховання так званих «трудних» дітей?» [Радянська жінка, 1970, № 3, с. 4]; «Але справжня біда, літературна пошесть підстерігає фольклорний жанр, коли до нього прикладають руки люди, зовсім далекі від змоги художньо висвітлити тему, зробити своє відкриття» [Прапор, 1970, № 2, с. 91]; «Виходить так, що коли державні структури беруться за представлення української культури «на міжнародному рівні» – обов'язково слід очікувати або скандалу з бюджетом, або конфузу з оформленням. А якщо українська культура на цьому самому міжнародному рівні «отримує схвальні відгуки» – можна не сумніватися, що це справа рук ентузіастів і волонтерів» [glavnoe.ua, 19.10.2015 р.]. Оскільки діяльність людини не лише описується, а й оцінюється у висловах, з наведених прикладів бачимо, що ця оцінка може мати різний вектор, соматизм не впливає на неї, а слугує образному, наочному репрезентуванню значення.

Трапляються контексти, в яких сполука із соматизмом доповнюється іншими однорідними лексемами: «До мурування того твердого гостинця багато докладено рук і умів. І життів» [Ранок, 1973, № 1, с. 6]. Тут важливе значення має розширення – якщо руки позначають фізичну працю, то наступні однорідні члени речення додають опис інших граней діяльності. Автор зіставляє фізичну й розумову працю, парцельована частина І життів виокремлюється, підноситься над іншими словами, а отже, логічно наголошена, семантично акцентована. Руки та уми, які автор ставить в один ряд, мають повні характеристики людську діяльність, охопити всі можливі аспекти. Зазвичай розширення розглядається як трансформація фразеологізму, але в цьому разі доцільніше говорити не про зміну сталої сполуки, а про логічне доповнення семантики виразу. Близькою є семантика соматизму і в іншому контексті, де він має вже не фразеологічно зв'язане, а вільне значення, однак уживається з подібною семантикою: «Наші батьки на заклик партії йшли туди, де їх руки й розум були найпотрібнішими» [Радянська жінка, 1971, № 4, с. 21]. Соматизм руки є метонімічною ознакою фізичної роботи. Людина тут перестає бути особистістю, а стає інструментом (керованим партією відповідно до ідеології доби) для виконання певної діяльності – фізичної чи розумової, про що свідчить розширення соматизму лексемою розум і використання складеного присудка – характеристики власне цього інструмента (були найпотрібнішими).

Сполуки із соматизмом руки можуть мати й додаткові семантичні відтінки, крім власне вказівки на діяльність. Наприклад, вислів бити по руках має значення «не давати щось робити»: «Провокаторів, які прагнуть розхитати ситуацію всередині країни, треба «бити по руках» [День, 28.02.2015 р.]. Сполука не покладаючи рук виконує роль інтенсифікатора для назви діяльності, наявної в контексті: «Чого тільки не винайшли роботязці науково-технічні генії сучасності! Зокрема, не покладаючи рук удосконалюють той самий телевизор» [День, 18.04.2003 р.]. Діяльність людини можлива за наявності не тільки її власного бажання, але й можливості, що виражають сполуки на зразок руки розв'язані: «Жоден каталонський національно-патріотичний уряд більше не матиме розв'язаних рук, що їх мав уряд Маса, аби робити що заманеться з бюджетом...» [zbruc.eu, 07.09.2015 р.]. У публіцистичних текстах соматизмом руки увиразнюються різні грані діяльності – від конкретно-виробничої (наприклад, прибирання снігу) до політичної, тож і ступінь метафоричності та фразеологічності засобу варіюється.

Семантика соматизму руки може містити в собі також семи володіння, покровительства: «У всьому світі опозиція конкурує з владою – аби самій взяти владні важелі. У цьому випадку опозиція конкурує з опозицією – за можливість отримати ресурси з рук влади» [tsn.ua, 11.11.2013 р.]. Негативне значення підсилюється лексемою ресурси, оскільки політична влада й фінансові ресурси ототожуються, сприймаються невіддільно одне від одного. Семантика контролю може акцентуватися займенником: «У Каталонії росіяни надзвичайно багато, в їхніх руках перебуває чимало нерухомості, включно з готелями й крамницями» [tsn.ua, 02.02.2016 р.]. Дієслова в сполуці з досліджуваним соматизмом можуть показувати й градацію рівня контролю, наприклад: «Русській мір» – це та соломинка, за яку російські імперіалісти спазматично вхопилися, бачачи, як вислизає з їхніх рук Україна» [tsn.ua, 28.08.2013 р.].

Вище було розглянуто випадки контролю суб'єкта над об'єктом, але досить уживаними є сполуки на позначення самоконтролю, тобто такі, що засвідчують перехід у сферу психології: «Попервах розгубилась, глянула вниз. Безмежно далеким здався аеродром. Спробувала взяти себе в руки: почала пригадувати, як треба діяти в таких випадках за інструкцією...» [Радянська жінка, 1974, № 8, с. 24]. Характерно, що цей вислів може додатково метафоризуватися шляхом перенесення дії з людини на організацію, тобто образ рухається від конкретного до абстрактного: «А реальне життя не таке чорно-біле. Зокрема, він не згадує деяких важливих позитивних новин: НАТО бере себе в руки. ЄС поклав край монополії Газпрому на енергетичному ринку» [tyzhden.ua, 09.11.2015 р.].

У радянському дискурсі опис рук – поширений спосіб актуалізувати вельми важливий для радянської картини світу концепт ПРАЦЯ. Цей образ став штампом, він був настільки поширений, що навіть викликав скептичне ставлення всередині самого дискурсу й актуалізував метамовну рефлексію: «Найбільше він жалкує за тим, що в молодості в нього були чорні мозолясті руки, а зараз м'які й білі (і доки ми будемо сентиментально милуватися мозолястими руками?). Не мозолі, а цінність зробленого визначає сенс праці» [Прапор, 1974, № 2, с. 105]. Вставлена конструкція є метатекстом, який спрямовано на відповідний фрагмент картини світу; цінність фізичної праці у свідомості радянського суспільства була вищою за розумову, з чим автор не погоджується. Метатекстуальне зауваження сентиментально милуватись імпліцитно відсилає до цілої низки текстів, у яких містилася позитивна оцінка, утілена через засіб, що мав подвійну природу – екстралінгвальну (когнітивний стереотип) і лінгвальну (мовний штамп).

У радянському дискурсі соматизм входив до складу й інших штампів і кліше: «Наші літературознавці й критики пильно стежать (і це робить їм честь) за мистецьким дослідженням індустріальної праці, за створенням характеру нинішнього робітника й інженера, одно слово, держать руку на пульсі доби» [Прапор, 1974, № 10, с. 96]; «Поряд із театром ще одне джерело живило відчуття сучасності в творчості Смолича. Це була журнальна, редакторська праця, яка, хоч-не-хоч, а призвичаює тримати руку на пульсі сучасності» [Прапор, 1973, № 1, с. 91]. Характерно, що в сучасній публіцистиці такий метафоричний зворот майже не використовується, оскільки має сильний радянський відтінок.

Спираючись на опрацьований матеріал, можна сказати, що найбільш поширеним є вживання зворотів із соматизмом руки на позначення фізичної (а метафорично – будь-якої) діяльності людини. У таких сполуках може міститися характеристика діяльності, вказівка на бажання / небажання чи можливість / неможливість виконувати дію. Окремим виявом діяльності є контроль. Вислови з такою семантикою охоплюють і сферу контролю над зовнішніми об'єктами, і самоконтроль. Загальна семантика соматизму руки в радянському й сучасному українському дискурсі публіцистики мало різниться, відмінності помітні передусім у частоті використання певних зворотів, що мали яскраво виражене стилістичне забарвлення як стандартні експресеми, тобто штампи. Перспективним напрямом дослідження є вивчення семантики інших соматизмів у публіцистиці різних періодів.

Література:

1. Красных В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В. Красных. – М. : Гнозис, 2003. – 375 с.
2. Снитко О. Коды культуры у мовній об'єктивації дійсності / О. Снитко // *Studia Linguistica*. – 2008. – Вип. 1 – С. 115–121.
3. Гудков Д. Телесный код русской культуры: материалы к словарю / Д. Гудков, М. Ковшова. – М. : Гнозис, 2007. – 288 с.
4. Государська О. Соматизми як засоби відображення наївної і наукової картин світу (на матеріалі мов романської і слов'янської груп) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.17 / О. Государська. – К., 2011. – 19 с.
5. Тараба І. Концептуалізація соматичного коду культури в німецьких фразеологізмах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 / І. Тараба. – Львів, 2013. – 20 с.
6. Боголепова С. Психолінгвістический анализ тематического поля соматизмов : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.19 / С. Боголепова. – М., 2012. – 25 с.
7. Толстова О. Парадигматичні зв'язки соматичної лексики іспанської мови / О. Толстова. // *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*. – 2013. – Вип. 23. – С. 437–443.

Анотація

О. ЄРМОЛАЄВА, Р. ТРИФОНОВ. СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СОМАТИЗМУ РУКИ В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ

Розглянуто вживання соматичної лексеми руки як стилістичного засобу в мові української преси радянських часів і сучасної інтернет-публіцистики. Виділено основні семантичні компоненти зазначеного соматизму, пов'язані з різними аспектами діяльності людини, володінням і контролем. Відзначено особливе акцентування компонентів значення цього соматизму в радянській пресі, що встановлюють зв'язок із концептом ПРАЦЯ, а також розглянуто спричинену цим метамовну рефлексію.

Ключові слова: соматизм, мова публіцистики, метафора, фразеологія.

Анотация

А. ЕРМОЛАЕВА, Р. ТРИФОНОВ. СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОМАТИЗМА РУКИ В ЯЗЫКЕ УКРАИНСКОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ

Рассмотрено употребление соматической лексики руки как стилистического средства в языке украинской прессы советского периода и современной интернет-публицистики. Выделены основные семантические компоненты этого соматизма, связанные с разными аспектами деятельности человека, обладанием и контролем. Отмечено особое акцентирование компонентов значения указанного соматизма в советской прессе, устанавливающих связь с концептом ТРУД, а также рассмотрена вызванная этим метаязыковая рефлексия.

Ключевые слова: соматизм, язык публицистики, метафора, фразеология.

Summary

O. YERMOLAYEVA, R. TRYFONOV. SEMANTIC AND FUNCTIONAL FEATURES OF SOMATISM PYKI (HANDS) IN THE LANGUAGE OF UKRAINIAN JOURNALISM

The somatic lexeme pyki (hands) is considered as a means of stylistics in the language of Ukrainian Soviet press and contemporary internet journalism. The main semantic components of this somatism, connected with various aspects of human activity, possession and control, are pointed out. A special stress on those components of the meaning of this somatism, which are connected with the concept WORK, is found in Soviet press, and thus the metalingual reflection caused by it is considered.

Key words: somatism, press language, metaphor, phraseology.